

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
**Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest**

September 2017 | Nr 23-24

Dossier **NATUUR IN DE STAD**

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

REMIGIO CANTAGALLINA
Varia DE EIGENDOM LE FÈBURE

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

Vijverpark, Anderlecht
(É. Stoller, 2017 © GOB).

DOSSIER

DE RESTAURATIE VAN DE ROCAILLE VAN DE VIJVERS VAN ELSENE

DE HERONTDEKKING VAN EEN PITTORESK BOUWWERK

MICHEL LOUIS
ARCHITECT EN STEDENBOUWKUNDIGE

De Rocaille na de restauratie (foto van de auteur).

IN ZIJN ONTWERP VOOR DE VIJVERS VAN ELSENE INTEGREERDE EDOUARD KEILIG EEN IMPOSANTE ROCAILLE, BESTAANDE UIT EEN GROT, BEKROOND MET EEN 'ONAFGEWERKTE' TEMPEL, ALS EEN WARE BLIKVANGER TUSSEN DE BEIDE VIJVERS. DE UITVOERING ERVAN WERD IN 1876 TOEVERTROUWD AAN DE FIRMA BLATON-AUBERT, DIE TOEN BEKENDSTOND VOOR DERGELIJKE ARTIFICIËLE ROTSPARTIJEN. Hoewel erg in trek in zijn tijd, werd de rocaille later aan zijn lot overgelaten tot hij door gebrek aan onderhoud nog amper zichtbaar was. In 2015 besliste men tot een grondige restauratie over te gaan. Zowel door het historisch en technisch onderzoek als door de uitgekende vakkundige interventies en de educatieve omkadering werd het een voorbeeldrestauratie, waardoor dit bijzondere landschapselement zijn oorspronkelijke luister terugkreeg.

Een mysterieuze grot, stalactieten, kunstrotsen, fragmenten van een zuilengalerij, een steil pad... De elementen die in scène gezet zijn in de rocaille van de vijvers van Elsene maken van dit werk een unicum in zijn soort. De lang vergeten rocaille onderging onlangs een grondige restauratie, waardoor niet alleen zijn symbolische betekenis voor de omliggende buurt en de aanpalende promenade

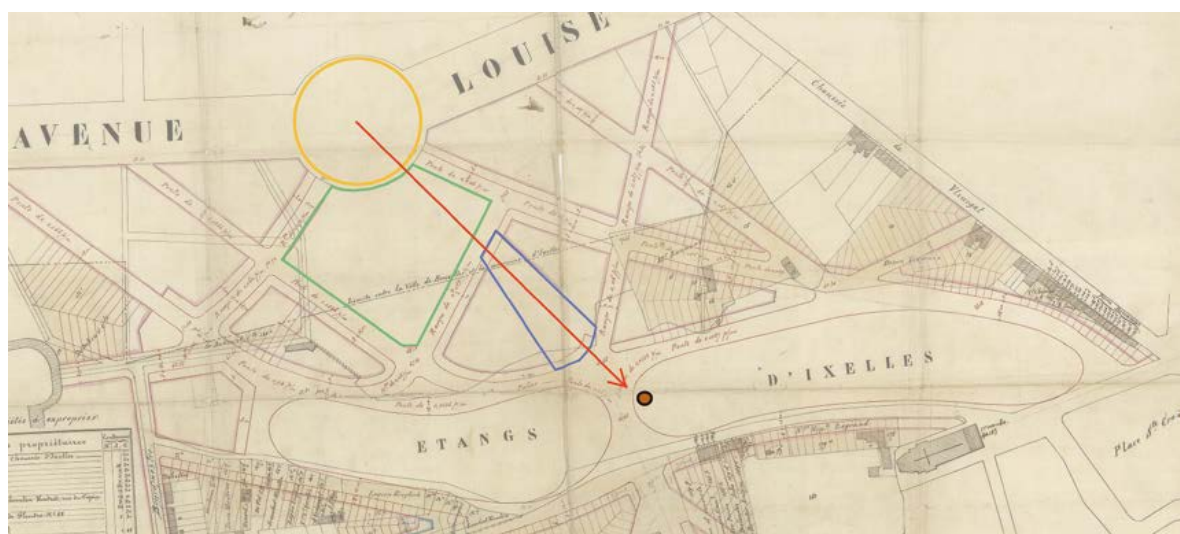
kon worden achterhaald, maar die ook leidde tot de herontdekking en het verder documenteren van het vakmanschap van de rocaillemaker.

EEN NIEUWE BUURT

Tot het midden van de 19de eeuw had Laag-Elsene een landelijk karakter, met valleitjes, landbouwperce-

len, holle wegen, kroegen en een snoer van vier vijvers dat doorheen de Maalbeekvallei liep vanaf de Ter Kamerenabdij tot aan de dorpskern van Elsene, in de buurt van het huidige Flageyplein.

De aanleg van de Louizalaan naar het Ter Kamerenbos (1864) veranderde de situatie en wakkerde de ambities van de immobiliënmarkt

Afb. 1

Ontwikkelingsplan van de buurt van de vijvers van Elsene, Victor Besme, 1873. Aanduiding van het uitzicht op de rocaille vanaf de rotonde van de Louizalaan (in het oranje), via de Koningstuin (in het groen) en via een zone waar alle bouwwerken verboden zijn (in het blauw) (Archief van de gemeente Elsene, schema van de auteur).

EDOUARD KEILIG (1827-1895)

Na eerst actief te zijn geweest in de tuinbouw en de tuinarchitectuur in Duitsland, ging Edouard Keilig in 1853 aan de slag in Brussel bij plantenkenner Jean Linden. Die laatste verwierf bekendheid met het acclimatiseren van orchideeën;

zijn woning, die vroeger met serres was omringd, bestaat nog steeds in het hogergelegen deel van het Leopoldpark. In 1856 vertrouwde de hertog van Brabant, de toekomstige Leopold II, Keilig de verfraaiing toe van het domein van Tervuren. Vanaf die datum realiseerde hij diverse projecten voor de inrichting

van openbare ruimten in Brussel, meer bepaald het Troonplein en de Louizalaan. In 1857 won hij de wedstrijd voor de inrichting van het Ter Kamerenbos. Daarna werd hij door de Stad Brussel aangesteld als inspecteur van parken en plantsoenen en creëerde hij in 1867 het openbaar park van Laken.

aan. Dat werd nog verder in de hand gewerkt door een nieuwe wetgeving waardoor particulieren terreinoverschotten van saneringswerken of werken van openbaar nut konden verkavelen¹. De aanleg van de Lesbroussartstraat en de Malibransstraat en de verlenging door de Staat van de Elsensessteenweg maakten de vallei makkelijker toegankelijk. Dat vormde het startpunt van de stedenbouwkundige ontwikkeling van de omgeving. In 1871 werden de vijvers van Elsene door de gemeente aangekocht². Tegelijkertijd startte de gemeente een procedure om een groot gedeelte van het grondgebied tussen de Louizalaan en de vijvers te onteigenen voor de aanleg van een residentiële wijk. De *Compagnie immobilière de Belgique* had meteen belangstelling voor dit project en richtte de *Société de l'Avenue Louise* op. Die liet een totaalproject uitwerken door Victor Besme

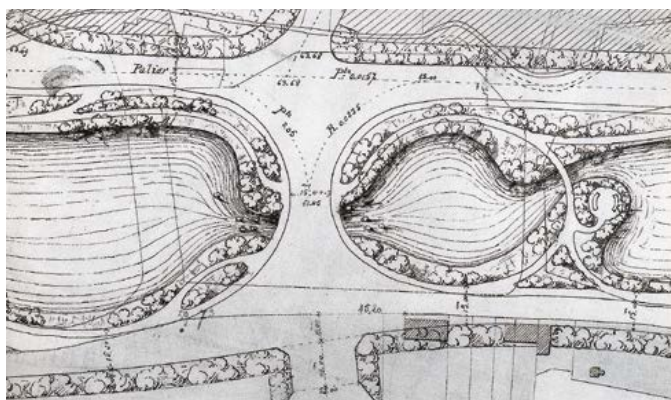
en stond onder diens leiding in voor de inrichting, waarvan het plan werd goedgekeurd bij koninklijk besluit van 22 augustus 1873³ (afb. 1).

De perimeter van de ingreep omvatte de terreinen gelegen tussen de Louizalaan en de Boondaalsesteenweg, alsook de vijvers. Besme voorzag er ruime, brede en meestal rechtlijnige lanen die aangepast waren aan de sterke helling van het terrein aan de kant van de Louizalaan en een ganzenpootpatroon vormen op het minst steile gedeelte dat zich uitstrekt van de vijvers naar de Boondaalsesteenweg. Elk van deze wegen werd afgezoomd met bouwpercelen van een nageoeg identieke breedte, waarop burgerhuizen of herenhuizen zouden worden gebouwd.

In het midden van de nieuwe wijk vormde een publiek park, de

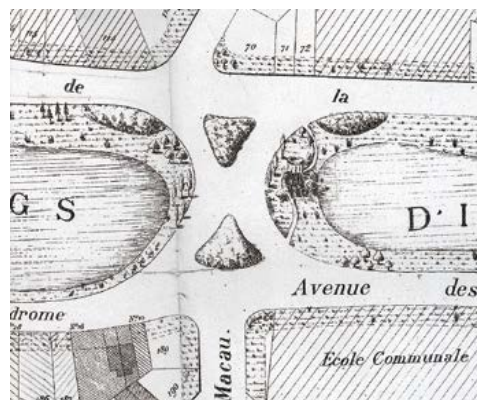
Koningstuin, een grote groene ruimte die een brede doorkijk bood naar de vijvers vanaf de rotonde van de Louizalaan. Om dit groene karakter nog te accentueren, werden langs de meeste nieuwe straten achteruitbouwzones voorzien waarin voortuintjes zouden worden aangelegd. De vier vijvers werden samengebracht in twee watervlakken waarvan de afmetingen werden afgestemd op de omvang van het nieuwe landschap⁴. De bochtige oevers en de lanen langs de vijvers staan in contrast met de rechtlijnige straten die erop uitgeven.

Besme vertrouwde de inrichting van de vijveroevers toe aan Edouard Keilig, een bekende landschapsarchitect uit die periode, die in 1873 het geheel formaliseerde in een plan⁵. De verbinding tussen beide vijvers en de mogelijkheden die deze bijzondere plek bood, trokken de

Afb. 2a

Eerste project van Edouard Keilig voor de aanleg van de oevers van de vijvers, 1873: een tempel wordt ingeplant aan het uiteinde van een schiereiland dat via een metalen brug in verbinding staat met de oever (Gemeentearchief Elsene).

Afb. 2b

Later project van Edouard Keilig. De rocaille en zijn tempel zijn ingeplant aan de oever (Gemeentearchief Elsene).

aandacht van Keilig. Aanvankelijk koos hij voor de aanleg van een schiereiland aan het uiteinde van de laagste vijver, aan de stroomopwaartse zijde, waarop hij een tempel voorzag die door een metalen brug in verbinding zou staan met de oevers. Dat project werd opgegeven ten voordele van de aanleg van een 'rocaillpartij' die de vorm van een grot kreeg waarop een belvédère troont, ditmaal vlak naast de oever (afb. 2a en b). Deze nieuwe lokalisa-tie bood een ruimere doorkijk vanaf de Louizalaan naar het middelpunt van de vijvers, dat gevormd werd door het geplande bouwwerk –en zelfs nog verder– en maakte dankbaar gebruik van de erfdiensbaarheid die het uitzicht beschermd door alle bouwwerken te verbieden binnen een zone tussen de rotonde van deze laan en de vijvers⁶. Dit bood een dubbel voordeel: enerzijds lokte het de wandelaars van de nieuwe sociale klasse die regelmatig de Louizalaan bezochten met een pittoresk bouwwerk naar de vallei en de nieuwe wijk, anderzijds kon een belvédère worden ingeplant die door zijn centrale verhoogde positie een uniek uitzicht bood op de grootste van de twee vijvers en op het nieuwe Heilig-Kruisplein.

IN SCÈNE GEZETTE NATUUR

De aanleg van de vijvers en hun oevers is in grote mate schatplichtig aan de tuinkunst die in Frankrijk tijdens het Tweede Keizerrijk werd ontwikkeld, hoofdzakelijk door Jean-Pierre Barillet-Deschamps, en die werd verspreid door Adolphe Alphand in *Les promenades de Paris*, dat werd gepubliceerd tussen 1867 en 1873⁷. Daarin is de natuur, als een volwaardig element van stadsverfraaiing, dikwijls nagebootst, beheerst, demonstratief, 'echter dan echt'. De landschapsinrichtingen die gepaard gaan met de door

Hausmann geplande stadsontwikkelingen in Parijs worden onder andere gekenmerkt door kronkelende paden, een spel van bodemreliëfs, artificiële waterpartijen en pittoreske namaakrotsen. De opvallendste rocaillcreaties konden toen worden bewonderd in het Bois de Vincennes (1865), het Parc des Buttes-Chaumont (1867), het Bois de Boulogne (1867) en, buiten de hoofdstad, in het Parc Vauban in Rijsel (1870) en in het Parc Barbieux in Roubaix (project 1863).

Edouard André (1840-1911) legde de voorschriften en uitvoeringstechnieken voor dit tuinkunstconcept vast. Hij beschreef ze ook in detail, meer bepaald in zijn *Traité général de la composition des parcs et jardins*, uitgegeven in Parijs in 1879 –een werk dat vanaf het einde van de 19de eeuw door alle landschapsarchitecten als een echte bijbel werd beschouwd. Verder zal duidelijk worden dat dit werk, dat voor een groot gedeelte handelt over rocailles, ook nuttige aanwijzingen bevatte voor de restauratie van de rocaille van Elsene⁸.

De rots in Elsene, met erbovenop een 'onafgewerkte' tempel en een grot in de onderbouw, was echter een innovatie. Tot nu toe kon geen enkel overeenkomstig of verwant voorbeeld worden gevonden. Uit de opmetingen blijkt de kleine ronde tempel (tholos) een zevenhoekig grondplan te hebben, hoewel slechts zes zuilen zichtbaar zijn, waarvan er een slechts enkele centimeters boven de rots uitsteekt. Een dergelijke schikking lijkt ook een uitzondering te zijn voor dit type bouwwerken, dat doorgaans een even aantal zuilen telt. Het getal zeven heeft bovendien een bijzondere betekenis in de getalensymboliek. Hier lijkt de tempel die uit de rotsenmassa oprijst te verwijzen naar het ontstaan van de wereld (zeven dagen in Genesis), maar ook

BLATON-AUBERT

Het in 1865 opgerichte bouwbedrijf Blaton-Aubert was oorspronkelijk gespecialiseerd in de fabricage van decoratieve elementen in gewapend cement, meer bepaald beeldhouwwerken en decoratieve elementen voor parken en tuinen. Het bedrijf was aanvankelijk gevestigd aan de Troonlaan 120 in Elsene, maar verhuisde omstreeks 1876 naar de Paviljoenstraat 4 in Schaarbeek. Tijdens de grote wereldtentoonstellingen, die destijds een groeiend succes kenden, presenteerde het bedrijf enkele opmerkelijke realisaties: een grot met stalactieten en stalagmieten in Keulen in 1875, een waterval in Amsterdam in 1877, rotspartijen en een paviljoen voor de nationale tentoonstelling in Brussel in 1880, ter gelegenheid van de 50ste verjaardag van de onafhankelijkheid van België, overvloedig versierd met kunstmatige concreties. In zijn catalogus van 1899 vermeldde het bedrijf –dat toen was omgedoopt tot *Ciments et Bétons*– onder meer referenties als "*Grottes, rochers, au parc de Binche; grotte, rochers, cascade des Étangs d'Ixelles, restauration du Pont du bois de la Cambre, Grottes, rochers, cascades, bassins en pierre moulée aux squares Marie-Louise et Ambiorix à Bruxelles*".

naar de geest of de wijsheid (in de pythagorische traditie).

DE BOUW VAN DE ROCAILLE

De aanleg van de rocaille van de vijvers van Elsene werd toevertrouwd aan de firma Blaton-Aubert, die gespecialiseerd was in de vervaardiging van decoratieve elementen in gewapend cement⁹. Dit wordt ook bevestigd door een plaat in de grot met de vermelding

Afb. 3

Tramkaartje van de Brusselse trammaatschappij met een afbeelding van de rocaille van de vijvers van Elsene (1877) (Museum voor het Stedelijk Vervoer te Brussel).

'Blaton-Aubert 1876', evenals door een afbeelding ervan op een ticket van de trammaatschappij van Brussel van 1877¹⁰ (afb. 3).

De rocaille van de vijvers heeft de vorm van een artificieel gecreëerde stapel rotsen met een breedte van 15 meter, een diepte van acht meter en een hoogte van ongeveer zeven meter. Erbovenop staat een kleine cirkelvormige zuilengalerij die toegankelijk is via een pad dat door het bovenste gedeelte loopt; in het onderste gedeelte bevindt zich een grot ter hoogte van de vijver. Die bestaat uit een geheel van drie onderling verbonden en naar buiten geopende zalen. De hoogste, in het midden, is ongeveer zes meter breed en even diep en hoog. Het gewelfde plafond is versierd met grote stalactieten. Er bevinden zich twee banken aan weerszijden van een kleine waterval die vandaag dienst doet als overloop van de hoogste vijver, maar die vroeger wellicht een belangrijke functie vervulde, toen de Maalbeek soms moeilijk in toom te houden was.

Zoals waarnemingen ter plaatse achteraf hebben bevestigd, is het bouwwerk op traditionele wijze gebouwd, door een opeenstapeling van metselwerk en stenen¹¹. De zeer stabiele constructie is ontworpen volgens het principe van een zelf-blokkerend gewelf waarin hoofdza-

kelijk compressiekrachten worden uitgeoefend. Een parement, grotendeels uitgevoerd in Brusselse zandsteen, bedekt het bakstenen metselwerk of is er met behulp van verankeringsstangen aan bevestigd in de vorm van holle volumes. De aanwezige metalen elementen werden hoofdzakelijk gebruikt om de onderdelen in metselwerk tijdens de bouw van de gewelven vast te houden of om de overkragende gedeeltes te versterken. Na de voltooiing van het werk speelden zij geen rol meer in de stabiliteit. Dit was een belangrijk en geruuststellend punt, gelet op de vergevorderde staat van corrosie van sommige metalen armaturen, die op een aantal plaatsen zelfs zonder meer verdwenen waren. Alle materialen, zowel van de buitenschil als binnenin, zijn voorzien van een kalei-laag die ze een eenvormig uitzicht verleent.

EEN LANGVERWACHTE RESTAURATIE

De 140 jaar oude rocaille stond sinds zijn ontstaan bloot aan de tand des tijds. Nadat de mode van het pittoreske voorbij was, leed hij erg onder een flagrant gebrek aan onderhoud. Daardoor zijn sommige delen vervallen of zelfs ingestort en is de kalei-laag gebarsten. In 2014 was het geheel dan ook bedekt met

een dikke laag sedimenten afkomstig van de natuurlijke ontbinding van organisch materiaal (in de nabijheid staan veel bomen), de aanvoer van nieuwe aarde, zand en diverse kleine materialen. Het geheel was overwoekerd door spontane vegetatie, met stammen tot 60 centimeter diameter in het bovenste gedeelte, waarvan de wortels zich door kieren en spleten hadden gewrongen. Op het pad doorheen de rocaille, omzoomd met beschermende rotspartijen, was er geen doorkomen meer aan. In 1980 werden installaties voor de zuurstoftoevoer van het water in de vijvers in de grot geplaatst op een speciaal daarvoor gegoten betonnen plaat¹². De openingen van de grot naar de vijver werden daarbij ook van traliewerk voorzien en aan de achterzijde werd een nieuwe ruimte gebouwd voor de manometers. Hoewel de installatie slechts enkele maanden functioneerde, bleef het systeem ter plaatse staan.

In 2009 vatten Beliris en de gemeente een grote campagne aan om de vijvers te saneren, de oevers en de afrasteringen te herstellen, nieuwe aanplantingen uit te voeren en de monumenten langs het wandelpad te restaureren. Helaas werd de vervallen rocaille –die zich nochtans op de beschermde site bevond– toen nog niet echt naar waarde geschat, waardoor hij onaangeroerd bleef. De leesbaarheid van het geheel vanaf het wandelpad ging helemaal verloren en de rocaille werd uiteindelijk vergeeten: vele inwoners en vaste bezoekers van de wijk herinnerden zich het bestaan ervan niet meer.

Met het oog op veiligheid en verfraaiing, besliste het gemeentebestuur in 2015 om de rocaille te restaureren¹³. De belangstelling werd ook geprikkeld door een studie van de gemeente-

Afb. 4

De trap na verwijdering van een laag aarde die op sommige plaatsen tot 1 m dik was (foto van de auteur).

lijke Dienst Patrimonium, die niet alleen het ontstaan van de rocaille traceerde, maar ook de betekenis ervan belichtte in de context van de beschermde site en de omliggende wijk. De tempel bovenop de rocaille werd daarbij niet langer beschouwd als een ruïne, maar als een bouwwerk in wording, naar het voorbeeld van de Filosofietempel in het Jean-Jacques Rousseaupark in Ermenonville¹⁴. In die optiek en tegen de achtergrond van het ontstaan van de nieuwe wijk –stadsuitbreiding werd toen beschouwd als een motor voor sociale vooruitgang– wordt de rocaille met zijn tempel veeleer het symbool van een rationele wereld versus vormloze materie, het beheersen van de chaos door een literaire architectuur en, bij uitbreiding, de superioriteit van kennis boven onwetendheid.

DE WERKMETHODE

Eens de restauratie was goedgekeurd, moest de *modus operandi* nog vastgelegd worden. Deze was geenszins vergelijkbaar met de

klassieke onderhouds- en herstellingswerken. De afbeelding van de rocaille op het plan van Keilig sloot een wetenschappelijke aanpak uit: het gaat immers slechts om een schets waarop een rotsenmassa te zien is met een rond bouwwerk erbovenop. Het geheel wordt doorkruist door een pad langs de oever dat de wandelaar uitnodigt om het pittoreske tafereel en de waterval, aangelegd tussen de twee lanen langs de vijvers (de Renbaanlaan in het oosten en de Watervallaan, vandaag de Generaal de Gaullelaan, in het westen), van dichtbij te gaan bewonderen.

Bij gebrek aan historische of technische documenten over de bouw van de rocaille en na een sondering van het materiaal *in situ*, werd bij de opmaak van het restauratiebestek beslist voorrang te geven aan het in stand houden van het bestaande bouwwerk, het behouden van het materiaal dat nog in goede staat verkeerde en de landschappelijke opwaardering van het geheel. Allereerst dienden de rotspartijen blootgelegd te worden, om inzicht te krijgen in de structuur, de gebruikte materialen en technieken. Het project werd verder gepreciseerd op basis van de gedane ontdekkingen. Om de goede afloop van de ingreep te garanderen bepaalde het bestek dat ook een deskundige rocailleur deel moest uitmaken van het werfteam.

De restauratie werd toevertrouwd aan het aannemersbedrijf Monument Vandeckerkhove, dat zich liet bijstaan door architect-rocailleur Gabriel Pirlet¹⁵. De werken gingen van start op 15 februari 2016 en duurden vijf maanden.

Een eerste ingreep bestond in het verwijderen van alle aarde die zich op de rocaille had afgezet, van de planten die zich erin hadden vast-

gezet en het slopen van de ruimte die in 1980 was toegevoegd. Nadat de laag aarde, die op sommige plaatsen meer dan een meter dik was, verwijderd was, werden de twee trappen van de toegangsweg naar het bovenste gedeelte van de rocaille weer zichtbaar. De voetgangersdoorgang onder de boog aan de rechterkant werd hersteld. De basis van de zuilengalerij van de kleine tempel werd vrijgemaakt, waardoor zijn klassieke compositie-elementen weer tevoorschijn kwamen: apophygen, riemen, voetringen, plinten... Ook het pad doorheen de rocaille en de tempel dat op het ontwerp van Keilig was afgebeeld, verscheen weer aan de oppervlakte (afb.4).

STENEN VOOR EEN IMITATIEROTS

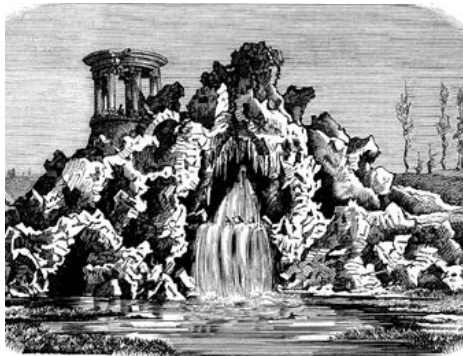
Daarna volgde de herstelling van het parement van de rocaille. Hier werden de aanbevelingen van Edouard André betreffende de fabricage van de artificiële rotsen toegepast: *“On peut même créer de toutes pièces, sur une échelle réduite, des effets de rochers satisfaisants, si l’on s’inspire des meilleurs modèles fournis par la nature”*, schrijft hij in zijn *Traité général de la composition des parcs et jardins*. *“(…) Le travail matériel de la construction des rochers demande du goût et de l’habileté de la part des ouvriers. (...) Avec de petits rochers on en fait de gros; un peu d’expérience et de soin habituent l’ouvrier à raccorder les morceaux de manière à faire un ensemble homogène.”*¹⁶

Van de drie belangrijkste steensoorten die gebruikt werden voor de rocaille in Elsene –Brusseliaanse zandsteen, lava en tuf– trekt de eerste, die ook fistuleuze zandsteen wordt genoemd, de aandacht wegens zijn ‘botachtig’ uitzicht. Dit materiaal wekte destijds

Afb. 5

Brokken fistuleuze zandsteen liggen klaar voor de restauratie (foto van de auteur).

Afb. 6

De rocaille van de vijvers van Elsenne en zijn waterval, gravure, in *L'illustration européenne* van 21 oktober 1876, p.397.

duidelijk enige nieuwsgierigheid op. De *Société géologique de Belgique* opperde hierover het volgende in haar *Annales* van 1875: "Tout le monde connaît les pierres de grottes ou grès fistuleux si communs aux environs de Bruxelles; ce sont des concrétions siliceuses, dures, de couleur blanche, situées vers la base de l'étage bruxellien, passant insensiblement aux grès lustrés qui les surmontent. Au bas de la formation, lorsqu'ils commencent à apparaître, les grès fistuleux sont fusiformes, très-allongés, de figure régulière. Vers le haut, à cause de leur plus grand nombre, ils sont soudés les uns aux autres de manière à former des blocs très irréguliers, hérissés de grosses pointes et quelquefois singulièrement troués."¹⁷

Tijdens de restauratie werden deze stenen, die afkomstig zijn uit de voormalige zandgroeve van de gemeente Woluwe, voornamelijk gebruikt voor het herstellen van de holle ruimten die in de loop der jaren waren ingestort (afb.5). Het herstellingswerk bestond erin om vanaf de niet-aangetaste randen een nieuwe schil op te bouwen in harmonie met de hoofdmassa. Deze volumes werden opgevuld met geëxpandeerde kleikorrels om hun weerstand te vergroten zonder al te veel gewicht toe te voegen.

DE RECONSTRUCTIE VAN DE ROCAILLE

De restauratie komt op kruissnelheid in de reconstructie van grote ontbrekende stukken. Hun volumetrie werd bepaald op basis van een analyse van de overgebleven constructie-elementen die werden vergeleken met de rotsmassa's die op archiefdocumenten zichtbaar zijn: op oude ansichtkaarten, op een gravure in *L'illustration Européenne* uit 1876 getiteld 'Grotte artificielle à Ixelles', of op een Brussels tramticket uit 1877 (afb. 6). Er werd ook rekening gehouden met de beschrijving van de rocaille in *L'illustration Nationale* uit 1880: "La nature a été imitée avec une telle perfection qu'on a peine à s'imaginer qu'on se trouve en face d'un ouvrage artificiel. La longue crevasse qui sillonne l'une des faces est effrayante à voir." Uit waarnemingen *in situ* kon afgeleid worden dat deze kloof niet te wijten is aan een barst die na verloop van tijd werd opgevuld, maar aan een volledig gewijzigde configuratie van het axiale gedeelte aan de kant van de vijver, en aan het effect dat toendertijd werd gecreëerd door verschillende rotsmassa's rond en boven de grote grotopening.

Op basis van die bevindingen werd boven het centrale gedeelte een belangrijk volume gereconstrueerd in de vorm van een uitstekende rots op een hoogte van ongeveer een meter. Daartoe werd een schelp opgetrokken met gebogen wanden in baksteen en een parement van fistuleuze zandsteen. De top van de rots werd voorzien van een zelfdragende koepel in metselwerk. De ingestorte ruimten aan weerszijden van de lange kloof werden eveneens gereconstrueerd, net zoals de ruimten boven de ingang van de grot aan de westelijke zijde. De overkragende delen werden opnieuw opgebouwd met lichte lavablokken (afkomstig uit Hawaïaanse vulkanen) die met behulp van metalen armaturen aan de overgebleven gedeelten werden bevestigd (afb.7 tot 9).

DE SPROOKJESWERELD VAN DE STALACTIETEN

De restauratie van de stalactieten van de grot was een enigszins magische fase in de werken. In zijn *Traité général de la composition des parcs et jardins* vat Edouard André de imitatietechniek als volgt samen: "Les moyens usités pour imiter ces curieuses concrétions sont multiples. Un habile constructeur de rochers, M. Combaz, assurait d'abord leur solidité en fixant dans la voûte des morceaux de fer saillants au dehors, et d'une longueur calculée. Ces fers, réunis en pointe comme les angles d'une pyramide, étaient reliés par des mailles de fil de fer, entre lesquels on injectait avec une pompe, du ciment liquide, par couches superposées jusqu'à ce que le tout formât un bloc homogène. Ce procédé est bon, surtout à cause de la légèreté qu'il laisse à un objet dont la chute serait à craindre si son poids était considérable; il a cependant l'inconvénient de laisser voir les fils et armatures diverses, quand des

Afb. 7

Reconstructie van het ontbrekende deel in het midden van de rocaille: bouw van de wanden in baksteen, cementering binnen en buiten, vulling met geëxpandeerde kleikorrels, plaatsing van de fistuleuze zandsteen op de wanden (foto van de auteur).

Afb. 8

Reconstructie van het bovenste volume van de rocaille. Zicht voor de interventie, reconstructie van een koepel in baksteen, afwerking met fistuleuze zandsteen (foto van de auteur).

Afb. 9

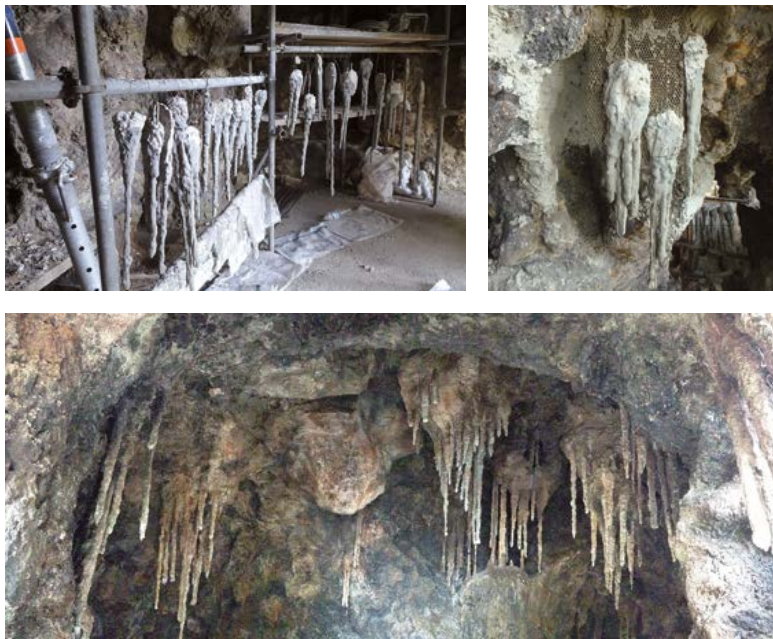
Reconstructie van het volume boven de grote opening van de grot, aan de kant van de vijver, door bevestiging van vulkanische steen (foto van de auteur).

*morceaux de ciment viennent à se détacher.*¹⁸ De stalactieten van de vijvers van Elsene zijn soms verschillende meters lang en vormen in de grote zaal van de grot een coherent sprookjesachtig geheel. Hun versteviging of reconstructie diende zeer zorgvuldig te gebeuren, met

oordeelkundig gekozen materialen en technieken. Om elk gevaar te vermijden, werden alleen de stalactieten bewaard die niet dreigden te vallen. Grote uitstekende holle ruimten werden gereconstrueerd met behulp van een in het gewelf verankerd metalen frame waarop een

metalen traliewerk werd bevestigd. Daaraan werden vervolgens stalactieten gehangen, die liggend werden gefabriceerd door een geraamte met cementmortel in te smeren of door samenklontering en aantrekking. Het geheel werd vervolgens bepleist en geschilderd¹⁹ (afb. 10).

Afb. 10

Reconstructie van de stalactieten in de grot. Linksboven, in situ fabricage van de stalactieten door de stalen wapening te besmeren met cement (foto van de auteur). Rechtsboven: de geprefabriceerde stalactieten worden opgehangen aan een draagstructuur met metaalgaas (foto G. Pirlet). Onderaan: zicht op de gereconstrueerde en geschilderde stalactieten (foto van de auteur).

KLEURRIJKE ROCAILLE

In het kader van deze restauratie diende de integratie van de rocaille in het landschap van de vijvers niet alleen rekening te houden met vormen en materialen, maar ook met kleuren. Naarmate de cementering van het omhulsel droogde ging de rotspartij steeds meer lijken op een nieuwe constructie dan op een natuurlijke concretie. Tijdens het reinigen aan het begin van de werken waren hier en daar enkele roodokerkleurige sporen verschenen. Op een oude ansichtkaart en op het Brusselse tramticket uit 1877 is de rocaille trouwens in dezelfde kleur afgebeeld.

Edouard André, die in zijn tijd waarschijnlijk met hetzelfde probleem geconfronteerd werd, geeft zijn mening over het kleuren van de rotsen: "(...) *On peut peindre les rochers. Ce mot n'a rien qui doive effrayer:*

l'opération consiste à enduire les pierres de ton ocracé, ou verdâtres, de nuances variées, avec les substances suivantes. Au moyen des proportions ci-indiquées on obtiendra un ton vert olive: Noir de fumée ou noir d'Anvers 1 kg, Ocre jaune 500 g, Ocre rouge 250 g. Ce mélange est appliqué ou fouetté avec un gros pinceau ou un balai fin. Pour y ajouter un grain blanc, on fouette un peu de blanc de Meudon; le vert de Paris produit des taches vertes. On emploie un silicate d'alun dissous dans l'eau pour fixer ces substances. La gelée, les intempéries diverses ont rapidement éteint et fondu les tons trop vifs, et des plantes grimpantes, tapissant une partie des roches, voilent bientôt les défauts de vraisemblance."²⁰

Voor de rocaille van de vijvers van Elsenne besliste men, op basis van verschillende testen, met behulp van een kwast de buitenkant van de rotsen in te strijken met een kalei-

laag van gebrande omber en de binnenzijde een iets donkerder kleur te geven. De stalactieten kregen dan weer een iets lichtere kleur waardoor ze beter tot uiting komen. Deze verf zal onder invloed van de weersomstandigheden vervagen en ook aangetast worden door bezoekers die erop klauteren, maar er zullen ook mossen en korstmossen op groeien, die de rocaille een 'natuurlijker' uitzicht zullen verlenen (afb. 11).

BEWUSTMAKING VAN HET PUBLIEK

Om de belangstelling van het publiek voor de restauratiewerken te wekken en ook te kunnen antwoorden op hun nieuwsgierige vragen, ontwierp de gemeentelijke Dienst Patrimonium didactische informatieborden die werden bevestigd aan de omheining van de werf naarmate de interventie evolueerde²¹. Als een werfdagboek gaven zij een overzicht van de voortgang van de werken. Zij gaven niet alleen toelichting bij de historische aspecten die aan het licht kwamen door het onderzoek van de rocaille en werfgerelateerde wetenswaardigheden, maar sneden ook diverse andere thema's aan die verband hielden met het bouwwerk. De suggestieve titels wekten de belangstelling van een heel divers publiek: 'Dit is geen ruïne.', 'Pittoresk en trambiljetten', 'Met de tram naar de rocaille', 'Wandelen aan de rocaille, 1876', 'De fraaien van Brussel', 'Van de mythe tot het kunstmatige', 'Liefde en rocailles', 'Vertrouwen in de rocaille', 'Banketbakkersrocailles', 'Rocailles in feest'

Men ontdekte er aan de hand van een afbeelding op een Brussels tramticket uit 1876 welke kledij men destijds droeg om langs de vijvers te flaneren. We zien een koppel dat langs de vijvers in de richting van

Afb. 11
De rocaille na de restauratie (foto van de auteur).

de rocaille wandelt: de man draagt een sombere redingote, een wandelstok en een hoge hoed; de vrouw een kleurrijke jurk, die het accent legt op de welving van haar taille, en waarvan de grote naar achteren uitstaande rok ondersteund wordt door een onderrok met opvouwbaar frame: de tournure. Zou dit ingenieuze systeem misschien geholpen hebben om makkelijk de steile trappen van het smalle paadje van de rocaille te bestijgen en af te dalen?

De rots werd ook bekeken vanuit Edouard André's concept: "*Les rochers constituent l'élément par excellence du pittoresque dans la nature. L'expression qu'ils donnent au paysage peut prendre un caractère de grandeur et souvent de sublimité incomparables. Témoins muets des convulsions du globe, ils nous attirent et nous étonnent par l'inépuisable variété de leurs formes, de leurs dimensions et de leurs couleurs. (...) S'ils n'ont pas la grâce, ils ont le mouvement des lignes, l'aspect sauvage, le volume, la fierté, l'imprévu. Toute âme d'artiste les contemple avec admiration.*" De symboliek van de rots wordt geïllustreerd aan de hand van de werken van Titiaan (*De*

mythe van Sisyphus, 1548), Leonardo da Vinci (*De maagd op de rotsen*, 1483), Magritte (*De glazen sleutel*, 1959), Liu Dan (*Rock in the palace*, 2003) en was zelfs terug te vinden in de winkelvitruines van Vuitton, die in 2015 allemaal met imitatierotsen gedecoreerd werden.

De literatuur doet niet onder. Het thema van de grot en de liefde werd aangehaald doorheen de teksten van Salomon Gessner (1730-1788), waarin Adam en Eva in een grot bescherming zoeken voor het natuurgeweld; van Léopold Pels, alias Bazoef (1853-1938), waarin de fatale grot (in rocaille) de tegenstand van zijn onvoorzichtige gasten niet overwint; of nog van Alphonse Daudet in zijn roman *Sapho* (1884), waarin de jonge held zijn oude maîtresse gaat opzoeken in een rocailledecor²².

De rocaille en zijn tempel verwijzen zelfs naar de kookkunst van Antonin Carême (1784-1833), die als een tak van de architectuur wordt beschouwd. In zijn boek *Le Pâtissier pittoresque*, dat in 1815 verscheen, verwijst hij naar de vijf orden in de architectuur volgens Vignole. Hij zet

deze om in volledig in gebak uitgevoerde constructies, waarvan de meeste de vorm hebben van op rotsen gebouwde paviljoenen, en legt uit hoe ze gemaakt en gekleurd worden²³.

DE KLAP OP DE VUURPIJL EN VOORUITZICHTEN

Op de officiële einddatum van de restauratiewerken, 14 juli 2016, werden de rocaille en zijn tempel verlicht door vuurwerkfontein. Alle verhoudingen in acht genomen – en met veel fantasie – moest dit miniatuurvuurwerk een symbolische link leggen tussen de sprookjesachtige rocaille van Elsene en de nachtelijke feesten die in de 18de eeuw werden gegeven voor artificiële rotsen, zoals die van de tuin van het Petit Trianon in Versailles, of de volksfeesten voor het Opperwezen op de Champ-de-Mars in Parijs rond de artificiële berg met de Vrijheidsboom²⁴.

Zonder zover te gaan, en op veel concretere wijze, zou de restauratie van de rocaille van de vijvers van Elsene de aanzet kunnen geven om in het Brusselse gewest een rocailleparcours uit te stippelen in het kader van de herontdekking en opwaardering van de parken en pittoreske landschapstuinen die hoofdzakelijk rond de vorige eeuwwisseling werden gecreëerd en waar de natuur in het hart van de stad gereconstrueerd wordt met water, planten en stenen. Het parcours zou met name de rocailles kunnen omvatten van het Josaphatpark in Schaarbeek (E. Galoppin, 1904), van het park van Woluwe (E. Lainé, 1896), van de Maria-Louizasquare (G. Bordiau, 1886), van het Ter Kamerenbos (E. Keilig, 1864), alsook van het Sauvagèrepark in Ukkel, dat uit een latere periode dateert. Dat parcours zou bijdragen tot de bestendiging en

opwaardering van deze hoogstaande bouwwerken, kostbare getuigen die de stedelijke landschappen van vandaag nog steeds opluisteren.

UITVOERING

Bouwheer: gemeente Elsene

Aannemer: Monument Vandekerckhove

Architect-rocailleur: Gabriel Petit

Rocailleurs: Bertrand Duzel, Cécile Gibert, Jaouen Le Fur, Fabien Ribassin

Schilders-decorateurs: Claire Fontaine en Annick Maloutaux

Technisch advies: Guido Stegen

Bedrag van de werken: 241.761,26 EUR

*Vertaald uit het Frans,
citaten op pp. 175-176*

NOTEN

- De wet van 1 juli 1858 voerde het begrip onteigening per zone alleen in voor het gedeelte dat voor de openbare weg was bestemd en alleen met het oog op de sanering van buurten die als onbewoonbaar worden beschouwd. Ze was niet van toepassing op de aanleg van nieuwe buurten. De wet van 15 november 1867 breidde de onteigening per zone daarentegen uit tot alle algemene werken die niet alleen gericht waren op de sanering, maar ook op de verbetering of de verfraaiing van een buurt en zelfs voor de bouw van een nieuwe buurt. Om redenen van openbaar nut maakte zij de onteigening mogelijk van eigendommen die *in fine* niet voor openbaar gebruik bestemd hoefden te zijn. Deze wetten waren het belangrijkste middel om werk te maken van de stadsontwikkeling die vanaf 1858 door Victor Besme was gepland. Zie VAN LOO, A., 'La fortune urbanistique de Victor Besme', in *Bruxelles Patrimoines*, nr. 21, december 2016, p. 59. Zie eveneens GONTHIER, A., 'L'urbanisation du Bas-Ixelles', in *Histoire d'Ixelles*, Drukkerij H. Desmet, Brussel, 1960, pp. 149 - 154.
- In zijn *Rapport de 1866* verduidelijkt Victor Besme dat de onteigening van de vijvers van Elsene werd beslist bij koninklijk besluit van 24 augustus 1865 'op voorwaarde dat zij als wateroppervlakken worden bewaard' in ruil voor de bouw door de staat van de brug van de Kroonlaan boven de Graystraat (en een gedeelte van deze laan). Zie VAN LOO, A., 'La fortune urbanistique de Victor Besme' *op.cit.*, p. 59.
- Voor de inrichting van het terrein langs de Louizalaan en de vijvers van Elsene, zie DUQUENNE, X., *L'avenue Louise à Bruxelles*, Xavier Duquenne Éd., Brussel, 2007, meer bepaald pp. 113 - 124.
- Het noordelijke gedeelte van de grote vijver werd in 1860 gedempt voor de aanleg van het Heilig-Kruisplein, dat in 1937 werd omgedoopt tot Eugène Flageyplein. Zie "Eugène Flageyplein", *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, <http://www.irismonument.be>.
- Zie DUQUENNE, X., 'Keilig, Frédéric, Edouard', in *Nouvelle biographie nationale*, t. 3, Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, Brussel, 1994, pp. 207-208.
- Deze erfdiensbaarheid van uitzicht - die nog steeds rechtskrachtig is - is opgenomen in de overeenkomst tussen de *Société de l'Avenue Louise* en de gemeente Elsene (goedgekeurd door de gemeenteraad op 28 februari 1873). Ze verbiedt alle bouwwerken in een bepaalde zone, behalve omheiningsmuren, zodat het zicht op en voorbij de vijvers vanaf de rotonde van de Louizalaan steeds vrij blijft.
- Zie LIMIDO, L., *L'art des jardins sous le Second Empire: Jean-Pierre Barillet-Deschamps (1824-1873)*, éditions Champ Vallon, Parijs, 2002. Barillet-Deschamps (1824-1873) en Alphand (1917-1891) waren de belangrijkste ontwerpers van het nieuwe beleid van 'groene ruimten' in opdracht van Haussmann en Napoleon III. In *Les promenades de Paris* bundelde Jean-Charles Adolphe Alphand al de ervaring die was opgedaan door zijn voorganger, Jean-Pierre Barillet-Deschamps, hoofd tuinier van de Promenades de Paris en verantwoordelijk voor de belangrijkste landschapsonwerpen in de hoofdstad. Onder zijn leiding werden de parken ingericht die later als model zouden gelden voor heel Europa, meer bepaald het Bois de Boulogne en het Bois de Vincennes, de Jardin Zoologique d'Acclimatation, het Parc des Buttes-Chaumont, het Parc Monceau en het Parc Montsouris. Barillet-Deschamps integreert in zijn opdrachten de plantkunde, de landschapskunst en de standaardisering van het stadsmeubilair.
- De tuin- en landschapsarchitect Edouard André werkte vanaf 1860 samen met Alphand in de *Service des Promenades de la Ville de Paris*. In 1866 verliet hij deze dienst om zijn eigen agentschap op te richten, dat zich ook buiten de landsgrenzen zou ontwikkelen. Hij nam deel aan de aanleg van de nieuwe landschapsparken van Parijs, meer bepaald dat van Buttes-Chaumont, waarvan hij het model verspreidde via zijn publicaties. In 1870 werd hij - tot 1882 - hoofdredacteur van *Illustration Horticole* van Jules Linden. Via zijn publicaties en lezingen verspreidde hij het model van het Parijse park, dat destijds zeer in trek was, in heel de wereld.
- De vestiging van de voormalige firma Blaton-Aubert, Paviljoenstraat 2-4 in Schaarbeek, is ingeschreven op de beschermingslijst van het onroerend erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest [22.01.1998]. Zie Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: <http://www.irismonument.be>.
- De firma Blaton-Aubert verwierf bekendheid in Brussel, meer bepaald via de kleurlithografieën op de kaartjes van 4 x 9 cm die tussen 1875 en 1880 werden overhandigd aan de gebruikers van de paardentrams van de Tramways Bruxellois (lijn Boulevards & Leopoldwijk). Op een van deze kaartjes zijn de nieuwe gebouwen van de firma in Schaarbeek afgebeeld. Op een ander kaartje staat een afbeelding van de rocaille van de vijvers van Elsene als een van de opmerkelijkste realisaties van de firma. Toen de rocaille in 1876 werd gebouwd, was hij alleen per paardentram bereikbaar vanaf de Louizalaan of het Heilig-Kruisplein, die beide op een afstand van ongeveer 400 meter lagen. Het zou tot 1884 duren vooraleer de rocaille per tram bereikbaar werd via de Renbaanlaan. De lijn die er gecreëerd werd, werd uitgebaat onder de naam *Chemin de fer à voie étroite de Bruxelles à Ixelles-Boondaal*. Ze vertrok aan de Naamse Poort en liep via de Elsensesteenweg tot aan Klein Zwitserland (waar zich nu het Sterreplein bevindt). Deze tramkaartjes maken voor reclamedoelinden gebruik van de ideeën die destijds in zwang waren. De voorliefde voor het pittoreske wordt er op de voorgrond gesteld: naast de afbeelding van de rocaille van de vijvers, vindt men ook afbeeldingen van de houten paviljoenen (met veel uitgezaagde elementen) die werden gebouwd ter gelegenheid van de *Exposition internationale d'Hygiène et de Sauvetage* die in 1876 plaatsvond in het park van Brussel.
- De grotten in rocaille van het religieus domein van Sint-Arnoldus in Tiegem,

- dat in 1891 werd heringericht als pittoresk landschapspark, of de grot van het Citadelpark in Gent (1897) zijn volgens hetzelfde stapelingsprincipe gebouwd. Pas na de Eerste Wereldoorlog werd de ferro cementtechniek eerst gedeeltelijk en later algemeen toegepast. In 1915 werd de grot van Lourdes in Jette in gewapend beton gemaakt.
12. Deze installatie werd voorzien om op 30 meter diepte zuiver grondwater op te pompen, dat in de turbines met vloeibaar zuurstof werd gemengd en naar de vijvers werd geleid.
 13. Beslissing van de gemeenteraad van 30 april 2015.
 14. De Filosofietempel van het Parc Jean-Jacques Rousseau in Ermenonville werd in 1776 gebouwd door René-Louis de Girardin (1735-1808). Girardin koesterde een diepgaand geloof in de menselijke geest: hij was de overtuiging toegedaan dat na Montaigne, aan wie het heiligdom was gewijd, en de grote denkers die na hem kwamen en wier namen op de zes zuilen van de tempel waren geschreven, nog andere geleerden en filosofen een zuil zouden verdienen. De schachten liggen dan ook aan de voet van het monument te wachten. Zie *Jardins en France 1760-1820*, Caisse nationale des Monuments Historiques et des Sites, Parijs, 1977, p. 145.
 15. Het werk van architect-rocaillieur Gabriel Pirllet omvat onder andere de restauratie van de grot van Wervik, een studie van de grotten van het Walkierspark, de observatie van de grotten van Wespelaar en Hex, de realisatie van grotstructuren op gewelven in verschillende privé-eigendommen in Waterloo, Kraainem, Watermaal-Bosvoorde, de restauratie van de Alpijnse helling in Cassel.
 16. ANDRÉ, É., *Traité général de la composition des parcs et jardins*, 1879, heruitg. Les éditions Chapitre.com, Parijs, 2015, pp. 486 en 511.
 17. Fragment uit de 'Note sur la Formation des concrétions appelées grès fistuleux et tubulations sableuses contenues dans l'étage bruxellien des environs de Bruxelles', door RUTOT, A., *Annales de la Société Géologique de Belgique*, 1875.
 18. ANDRÉ, É., *op. cit.*, p. 512.
 19. Het *Dossier final de restauration de la rocaille des étangs d'Ixelles* dat Gabriel Pirllet in juli 2016 opstelde voor Monument Vandekerckhove N.V. kan worden geraadpleegd in het documentatiecentrum van Brussel Stedelijke Ontwikkeling, Directie van Monumenten en Landschappen.
 20. ANDRÉ, É., *op. cit.*, p. 513.
 21. Al de informatieborden, 42 in totaal, kunnen geraadpleegd worden bewaard bij de dienst Erfgoed van de gemeente Elsene en in het documentatiecentrum van Brussel Stedelijke Ontwikkeling, Directie van Monumenten en Landschappen.
 22. GESSNER, S., *La Mort d'Abel, Poème, en cinq chants*, Nieuwe uitgave, Defer de Maisonneuve Éd, 1793 (originele editie 1758). PELS, L., *La Jeune Belgique*, Brussel, nr. 3-4, maart-april 1888. In DAUDET, A., *Sapho*, G. Charpentier et Cie Éd., Parijs, 1884, lezen we: "[...] *On servit le café au bord du lac, sous une petite grotte en rocaille, revêtue à l'intérieur de soies claires que moirait le mouvement de l'eau voisine, un de ces délicieux nids à baisers inventés par les contes du dix-huitième siècle (...)* avec une glace au plafond qui reflétait les attitudes des vieilles parques répandues sur le large divan dans une pâmoison digérante, et Rosa, les joues allumées sous le fard, s'étirant les bras à la renverse contre son musicien: - Oh! mon Tatave... mon Tatave!..." [De koffie werd geserveerd aan de rand van het meer, in een kleine grot in rocaille, die vanbinnen bekleed was met lichte zijde, waarop de bewegingen van het nabije water weerkaatsten, een van die heerlijke liefdesnesten die in de 18de-eeuwse sprookjes werden uitgevonden (...) met een spiegel aan het plafond die de poses weerspiegelde van de oude schikgodinnen in zwijm verspreid over de grote sofa, en Rosa, die met blozende wangen onder haar make-up en met uitgestrekte armen achteruit leunend tegen haar muzikant murmelde: - O, mijn Tatave... mijn Tatave!...]
 23. CAREME, M. A., *Le Pâtissier Pittoresque*, Firmin Didot Impr., 1815, heruitg. Mercure de France, Parijs, 2003.
 24. Zie het schilderij van Claude-Louis Châtelet (1753-1795), *Illumination du Pavillon du Belvédère*, 1781, waarop de tuinen van het Petit Trianon te zien zijn tijdens het feest dat koningin Marie-Antoinette gaf ter ere van de graaf van Provence (Versailles, Musée national du Château et des Trianons). Zie ook het schilderij van Pierre-Antoine Demachy (1723-1807), *Fête de l'Être suprême*, 1794 (Parijs, Musée Carnavalet).

.....

The restoration of the grotto at the vijvers van Elsene. The rediscovery of a picturesque piece of art

.....

In his design for the *vijvers van Elsene*, Edouard Keilig integrated an imposing grotto crowned with an "unfinished" temple as a real eye-catcher between the two ponds. Its execution was entrusted to the Aubert-Blaton company in 1876, which was well known at the time for such artificial grottoes. Popular in its day, the grotto was later forgotten until it was barely visible due to a lack of maintenance. In 2015, the decision was taken to proceed with a thorough restoration. This article tells the story of the historical and material-technical research, the sophisticated professional interventions and the educational framework that turned this project into an exemplary restoration and returned this remarkable landscape element to its former glory.

CITATEN

p.19

"een verrukkelijk labyrint van schilderachtige hoekjes en talrijke wandelpaden; een glooiende tuin, geheimzinnig, grillig, klimmend en dalend [...] in één woord een levend en triomfantelijk protest tegen de natuur met rechte hoeken en met de liniaal getrokken wegen uitgevonden door Le Nôtre voor heren in rok en dames met sleepjurken"

p.22

"Het eerste document dat bij mijn weten zijn aanwezigheid attesteert, is de figuratieve kaart van de goederen van de Ter Kamerenabdij, uitgevoerd door landmeter G. Couvreur in 1717. In die tijd was de linde, te oordelen naar de tekening, wellicht meer dan honderd jaar oud..."

p.26

"Dit is de krachtlijn van mijn plan: het nieuwe park moet het imposante en statige karakter bewaren van het oude woud, dat een grillig terrein bedekt met een prachtig hoogstammig bos met dicht kreupelhout. Daartoe zal ik zo weinig mogelijk ontbossen... Ik zal niet aan het bos raken als daar geen zwaarwichtige treden voor is."

p.33

"Het is een zeer mooi jachtgebied bevolkt door rood- en andere soorten wild" "...vaak verbleven heeft, zowel bij dag als bij nacht, in zijn residentie in Bosvoorde, waar hij zijn jachtpartijen hield."

p.36

"het majestueuze zicht van de Molenvijver en de kom van Bosvoorde gelegen in een adembenemend decor: het weidse wateroppervlak, de omringende heuvels, aan de rechterkant omzoomd door prachtige dennendbossen met oude schilderachtige stammen afgewisseld met beukenbosjes; op de achtergrond weerspiegelen de oude witte huizen van Bosvoorde langs de Terhulpensteenweg zich in het water; daarboven verheft zich in de verte een afgeronde heuvel met bewerkte velden en ten slotte, als afsluiting van de horizon en aanvulling op de woudgord die de kring van heuvels bekroont, de in nevel gehulde, hoog oprijzende bomen van het eigendom van de graaf d'Ursel."

p.38

"Bosvoorde verfraait, Bosvoorde breidt uit, Bosvoorde beweegt, Bosvoorde heeft zijn muziekschool, zijn dagblad; Bosvoorde is echt een grote stad...de oude, vuile en ongezonde arbeiderswijk van de zogenaamde Bezemhoek, die gemeenschappelijke verblijfplaats van houthandelaars en vernielers van ons nationale woud; dat bolwerk van microben die allerlei besmettelijke ziekten verspreiden en voortdurend de voornaamste bronnen van de Woluwe en van de vijvers van Bosvoorde en Oudergem bezoeiden."

p.39

"Bijna geen van deze huizen heeft een stenen vloer, het is onmogelijk er water te gebruiken om schoon te maken want het zou onmiddellijk worden opgeslorpt door de aarde, die reeds doordrenkt is van de dagelijkse activiteiten in het gezin, dat meestal uit vier à vijf personen

bestaat. Alleen de kamers beneden worden bewoond. Op de zolder worden de berentakken opgeslagen bestemd voor de uitoefening van het enige beroep waarvan de inwoners leven. Het gebrek aan verlichting is bijna algemeen, de vensters worden nooit geopend en vaak komt het licht naar binnen langs een in de muur verankerde ruit [...]. Deze huizen worden van elkaar gescheiden door lange smalle gangen, een soort van stegen met open riolen waarlangs alle regenwater en huishoudelijk afvalwater wegvloeit."

p.40

"Ons kleine huis is charmant en zeer ruim, het is ideaal voor ons. We hebben twee mooie kamers beneden, een zeer grote en zeer nette kelder [wat zeldzaam is voor een kelder], twee kamers boven en een grote zolder die zeer geschikt is voor Rik om een atelier van te maken, een mooie koer en een mooi tuintje met een appelboom en een perenboom met twee kleine peren. Ook onze kleine appels doen het goed!!! We huren dat alles voor de prijs van 18 frank per maand. We zijn op tien minuten gaans van de tram die ons voor 15 centiemen naar de stad brengt... Sinds ik hier woon ben ik anderhalve kilo aangekomen en mijn gezondheid gaat veel beter"

p.50-51

"Al diegenen die van de plantenhandel leven." "Aan hen de eer [...] als ze zeker zijn van een overwinning, want voor hen is een medaille geen ijdele eer; het is reclame, het is een uithangbord, het is een gelegenheid om hun waren te verkopen." "...alle liefhebbers met een teer hart." "De geleerde liefhebber."

"Bijna alle amateurs van deze categorie hebben een dikke buik en een bril." "De praktische amateur die samen met een halve of een kwart tuinman zelf met zijn blanke handen in zijn kleine serre zijn planten bepotelt." "Verwaande amateurs – zij die hun tuinman zijn zin laten doen."

"De echte amateur. Er zijn er niet veel van deze soort: iemand die door een lange praktijk is ingewijd in de geheimen en kneepjes van het vak."

"Er is echter een frappant feit – een teken van de publieke welvaart en de zachtheid der zeden – en dat is de geweldige expansie van de voortleefde voor bloemen. Loop door de nieuwe wijken van de hoofdstad en in elke straat zie je voor vele vensters mooie bloemen; deze voortleefde is zo snel verbreid geraakt, dat ze zelfs journalisten heeft aangestoken, want, zonder het te beseffen of te merken, stond ik op een zonnig plots voor de poort van de Kruidtuin."

p.52

"Onder de bloemen die meestal worden gekweekt voor salons of boudoirs, zijn er die ongezonde geuren verspreiden, hoe sterker of aromatischer, hoe ongezonder. We kennen niets dat schadelijker is dan wat deze bloemen uitwasemen; ze charmeren, ze bedwelmen met hun verrijfde maar misleidende geuren, en uiteindelijk verstoren en verzwakken ze het zenuwstelsel. Hoeveel mooie dames zijn er niet die, constant opgesloten in hun met geurige bloemen getooide salon of boudoir, symptomen van slaapwandelen beginnen te vertonen, of lijden aan een irritatie van het gestel die

meestal 'zenuwpijn' wordt genoemd en die vaak geen andere oorzaak heeft dan de onafgebroken inwerking van een met geurige substanties verzadigde lucht op het organisme." – "Bijzonder gevaarlijke bloemen [...]"

p.53

"... dat de ziel verheft naar de Schepper van al wat bestaat."

p.54

"...op een zowel rijke als aangename manier antichambres, vestibules en bordessen siert."

"... zonder bang te moeten zijn om het behang en de vloerbekleding van de kamer te beschadigen."

"...als scherm dienend tussen nieuwsgierige voorbijgangers en mensen die binnen zitten."

p.55

"Vrijwel overal zijn vensters met dubbele ramen te zien, waartussen in de winter schitterende bloemen staan, waarvan zowel de voorbijgangers als de bewoners van de appartementen genieten."

"...onderdak aan kleine planten, aan lilliput-exemplaren die het beeld creëerden van een tuin gereduceerd tot de kleinste proporties."

p.56

"Er zijn er die het heel goed doen in appartementen, in grote of kleine aquariums die men vandaag de dag zo aardig maakt, en die gevuld met water, planten en soms ook goudvissen en andere watterdieren, salons opvrolijken en zuiveren."

"Die veel plezier beleefden aan het op de voet volgen van deze vegetatie die we normaal gesproken niet te zien krijgen."

"Voor de studie van zee- en zoetwaterwezens in hun relatie tot waterplanten." "...waarvan het frisse groen een vrolijke en fraaie kleur in het water zal doen weerspiegelen."

p.57

"...versiering voor één dag die zich weelde permitteert, die men de avond voor een feest, enkele uren voor het bal, voor veel geld construeert, en die de tuinman-decorateurs de volgende dag weer weghalen, zoals dat met theaterdecoris gebeurt."

"Het is veel moeilijker om planten te kweken in een appartement dan in een serre. Dat is begrijpelijk: in appartementen probeert men immers precies dat te vermijden wat men in serres wil provoceren. In zijn woning spant de mens zich in om zich te omringen met gezonde, zuivere en droge lucht, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij denkt er niet altijd aan dat diezelfde lucht die zo goed is voor hem, niet altijd geschikt is voor zijn dierbare planten. Het is dus praktisch onmogelijk dat planten in appartementen zo lang mooi en gezond blijven als in een serre. Indien men echter de soorten goed uitkiest, kan men het aantal ontgoochelingen beperken."

"Het is eigenlijk niet te geloven en nochtans hebben we het gezien, we hebben hun schoonheid bewonderd, al die plantenmozaïeken waarvan het geheel een verrassend effect heeft. Je zou op je knieën vallen voor die eigenaardigheden van de natuur [...]. We hebben gezegd dat in België, en vooral in Brussel, begonia's

de favorieten zijn geworden van liefhebbers van kamerplanten, en dat vrijwel in alle huizen een combinatie van verschillende soorten begonia's de vensterbanken sieren. De *B. Rex* heeft daartussen natuurlijk een plaatsje gevonden en geijet er uitstekend."

"Genieten van een mooi schilderij of een mooie palm, dat komt op hetzelfde neer, dat is de verhevenheid van onze intelligentie onderdompelen in al wat God en de kunst aan grootsheid en waardigheid hebben geschapen."

"Een van de wonderen van de sierteelt in Europa, met zijn prachtige palmen die daar in volle grond groeien [...] Zelfs de meest ervaren botanici staan vol bewondering voor deze schitterende planten."

p.58

"De grote, indrukwekkende en majestueuze exemplaren met hun kronen met talrijke, krachtige bladeren [...] zijn perfect geschikt om een prachtig cachet te geven aan wintertuinen. De minder grote exemplaren zijn eleganter en zijn gegeerd voor salons, want ze zijn gemakkelijk te kweken en het is geen grillige plant. De kleine exemplaren, [...] zijn al even gegeerd, ofwel voor korven gebruikt als tafeltukken, of voor miniaturtuinen die onze salons opvrolijken en de blik strelen, door ons te herinneren aan de schoonheid en schittering van de natuur."

p.59

"Vooral als een lange winter ze dat kwijnende uitzicht heeft gegeven, dat bijna alle kamerplanten in de lente hebben."

"... zonder te vervelen tijdens hun bloeiperiode onze salons kunnen sieren."

"...vrij goed bestand waren tegen gebrek aan zorgen, wat meestal het grootste gebrek is bij veel liefhebbers." "...liefhebbers die in een kamer slechts een kleine plank ter beschikking hebben."

p.67

"Vrije ruimten creëren of behouden met natuurlijke begroeiing, in het belang van de esthetiek en de hygiëne"

p.68

"Dit netwerk van wegen dient niet als afvoer, het is uitsluitend bestemd om te wandelen en moet worden bezaaid [type golfgazons] voor het uitzicht [...]. Het grote voordeel van gras is ten eerste het fraaie uitzicht [grote Engelse parken, bezoeken aan Kew]; daarenboven wordt het aanmaken van stof vermeden, dat bomen bevuilt en modder geeft voor wandelaars."

"De vrije ruimten en de gevarieerde landschappen die door het Arboretum ontstaan zijn, maken van het Kapucijnenbos een echt aangename wandelplek [...]. Er bestaat niets gelijkwaardigs in de omgeving van de hoofdstad, want het Terkamerenbos wordt te druk bezocht om de liefhebbers van open ruimte een even rustgevende en natuurlijke omgeving te bieden."

pp.68-69

"Ten eerste moet men een algemeen regel naleven, een afgeleide van een natuurwet die een landschapsarchitect nooit mag overtreden om niet in zinloosheid te vervallen en een banaal, heteroog en tegennatuurlijk werk te creëren. Dat is de wet van de natuurlijke habitat

van de planten. De dendrologie en de plantkunde leren dat elke plant spontaan geboren wordt en groeit in het milieu van zijn voorkeur, waar alles aangepast is aan zijn behoeften. Daaruit komt deze regel voort die de landschapsarchitect verplicht de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk onder dezelfde groeiomstandigheden aan te planten als die van hun plaats van oorsprong, waar deze planten spontaan groeien."

p.69

"schilderachtig geordend"

"De heer Bommer, toen reeds hoogleraar aan de *Université Libre de Bruxelles*, begreep de noodzaak van een dergelijk arboretum voor de rationele studie van de boomsoorten uit de gematigde streken die in ons klimaat kunnen leven, net zoals de *Nouveau Jardin Pittoresque* in onze moderne tuinen alle bloemen uit gematigde streken die bij ons gedijen heeft willen bijeenbrengen."

p.76

"Je stelt dus voor dat we op 10 augustus samen naar de Queyras vertrekken. Ik vind dat een geweldig idee en zal me erop voorbereiden, als ik tegen dan tenminste niet in de gevangenis ben beland! Jawel: men wil me aansprekelijk stellen voor de dood van een meisje dat tijdens een windvlaag in het Terkamerenbos een tak op haar hoofd heeft gekregen. [...] Dus, tenzij ik in de gevangenis zit, zal ik je heel graag vergezellen op je plantentocht op de Col d'Isoard [...]"

"Volgens La Gazette heeft u onlangs geheel terecht aangedrongen op bloemen voor het Park. U gaat er daarbij blijkbaar van uit dat bloemen altijd gewerd werden uit het Park. U vergist zich evenwel. Alleen, u bent te jong om zich de tijd te herinneren toen ze er wél nog stonden. Zelfs de generatie die aan de uwe voorafging, herinnert zich dit misschien niet meer. Zo ver in de tijd gaat dit terug, zo ver! Hoelang? Zeventig of vijfenzeventig jaar [1845-1850]. Zoek dat maar eens op in de officiële documenten. Wanneer werd de huidige grote vijver uitgegraven? Op die plaats bevond zich vroeger een enorm bloemperk [...]. De indeling van het Park volgde een eigen logica. De drie grote lanen mondden uit op het knooppunt gevormd door deze met bloemen beplante rotonde. Pas later, toen Anspach [burgemeester van 1863 tot 1879] 'bossen', speelpleinen en ontspanningsruimten wou creëren, kwam men met de theorie op de proppen dat het statige karakter van het Park moest worden bewaard, zonder bloemen of andere versieringen..."

p.81

"En beetje bij beetje verkondigt en verheldert Jules Buysens, zoals alle grote kunstenaars, zijn stelling door zijn eigen stijl te scheppen. [...] Hij houdt niet van makkelijke oplossingen, wat wil zeggen dat er bij hem geen plaats is voor de geranium en de begonia. Hij cultiveert, hij selecteert, hij verleent adellijke aarden aan de veldbloemen, aan de planten die Maeterlinck heeft opgehemeld en die Paul Fort in verzen heeft gegoten. Hij transformeert de ridderspoor, hij sublimeert de nagelbloem, hij kroont de reseda tot keizerin. Hij roept de hulp in van de alpenbloemen, waarvan hij talloze variëteiten bij ons acclimatiseert, en hij kleurt villa's in een Helvetisch violet; en

dankzij hem kan de edelweiss, dit kostbare stukje biscuit in Saksisch blauw, in bloemperken haar wat geheimzinnige gratie tentoon spreiden..."

"Zij tweeën, samen met nog een aantal geniepigere exoten en planten met gekleurde bladeren aangeplant in de protserige mozaïeken die de fraaie boorden van de meeste grasperken thans ontsieren, hebben geleidelijk aan hun autochtone zusters verjaagd van de plekken die ze van oudsher met hun vriendelijke glimlach verblijdden."

p.83

"Sire, antwoordde Buysens, dode bomen worden nu eenmaal gerooid. De bomen die ik opnieuw heb aangeplant gedijen hier heel goed. Dat kan Zijne Majesteit niet zeggen van de bomen die Hij in zijn eigen park heeft aangeplant..."

"Doe zo voort, mijnheer, doe zo voort, als je een oorlogje wilt...! Blijf onze openbare promenades maar vernielen..."

"Men zal wellicht aanvoeren dat een jonge plataan niet onder de grote takken van de oude kan groeien en dat men heeft gekozen voor een boom in volle groei, met een aardkluit rond de wortels zoals dat nu gebruikelijk is. Dat deze iep hier is geplant lijkt me al even verwerpelijker als zou men in een gotische kathedraal een oude zuil in deze stijl vervangen door een Toscaanse. Heb ik geen gelijk en moeten we niet dringend ingrijpen? Niets in dit park is waardevoller dan deze prachtige krans van platanen."

p.84

"De Natuur maakt geen tuinen, net zomin als de mens Natuur maakt. De Natuur wordt gekenmerkt door de onbelemmerde strijd van de elementen; deze strijd vrij spel laten (in onze parken en tuinen) zou in een onaanvaardbare chaos uitmonden"

p.89

"mooi stukje platteland in het midden van de stad... de eigendom van alle Schaarbekenaars" werd."

p.92

"Het uitwerken en uitstippelen van de nieuwe werken in het openbare Josaphatpark, de plantsoenen, de squares, de lanen en de openbare pleinen van de gemeente."

"de plannen en de lijsten van planten en bomen bestemd voor de versiering van het park, de squares en de lanen moest overmaken."

p.94

"was geen enkele bloem te zien... geschikte plekken waren waar de aanleg van een perk met geraniums, bloemriet of andere zomerbloeiërs een feestelijke toets tussen de mooie heesterpartijen zou vormen."

p.103

"Grotten, rotsen in het park van Binche, grot, rotsen, waterval van de vijvers van Elsene, restauratie van de brug van het Ter Kamerenbos, grotten, rotsen, watervallen, waterbekkens in vormstenen aan de Maria-Louizasquare en de Ambiorixsquare in Brussel"

p.105

"Indien men zich inspireert op de beste modellen die men in de natuur kan vinden, kan men zelfs op een beperkte schaal overtuigende rotseffecten cre-

eren. Het materiële werk voor de vervaardiging van de rotsen vergt smaak en handigheid van de arbeiders. Met kleine rotsen worden grote rotsen gemaakt. Met wat ervaring en zorgzaamheid leert de arbeider de stukken in elkaar passen tot een homogeen geheel."

pp.106

"Iedereen kent de *gratsteen* of *fistuleuze zandsteen* die zo veel voorkomt in de regio van Brussel. Het zijn harde, witte siliciumafzettingen die onderaan de brusseliaanse laag voorkomen en zeer geleidelijk overgaan in de hoger gelegen glanzende zandsteen. Onderaan de afzetting is de *fistuleuze zandsteen* spoelvormig, zeer langgerekt, met regelmatige vorm. Hogerop zijn de stenen wegens hun veelheid aan elkaar geklonterd en vormen ze zeer onregelmatige blokken, voorzien van dikke punten en soms eigenaardige gaten."

"De natuur is zo goed nagebootst dat men amper kan geloven dat men voor een kunstwerk staat. De lange kloof in een van de zijden is een angstaanjagend zicht."

pp.106-107

"Deze merkwaardige concreties werden met diverse middelen nagebootst. Mijnheer Combaz, een bedreven rotsenmaker, zorgde eerst voor een stevige verankering met behulp van uit het gewelf uitstekende ijzeren stangen met een berekende lengte. Deze ijzeren stangen werden aan de punt samengevoegd zoals de hoeken van een piramide en overtrokken met ijzergaas, waartussen verschillende lagen vloeibare cement werd gepompt tot het geheel een homogeen blok vormde. Dit is een goede werkwijze, vooral dankzij het lichte gewicht van de stalactieten; indien ze zwaarder zouden zijn, zouden ze bij het vallen ernstige ongevallen kunnen veroorzaken. Het nadeel is echter dat de diverse draden en frames zichtbaar worden, wanneer stukken cement loskomen."

p.108

"Rotsen kunnen 'beschilderd' worden. Dit woord hoeft niet af te schrikken: het komt erop aan de stenen in een okerachtige of groenige kleur met diverse nuances te bepleisteren met de volgende producten. Met de hierna vermelde verhoudingen verkrijgt met een olijfgroene kleur: 1 kilo rookzwart of Antwerps zwart, 500 gram gele oker, 250 gram rode oker. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een dikke kwast of een fijne bezem. Om wat witte korrel toe te voegen, mengt men er wat Blanc de Meudon door; Veronesegroen levert groene vlekken op. Om deze stoffen te fixeren gebruikt men in water opgelost aluinsilicaat. Te felle kleuren worden afvlug door de vorst en de weersinvloeden verbleekt en opgelost, en de klimplanten die een gedeelte van de rotsen bedekken, verhullen binnenkort alle schoonheidsfoutjes."

p.109

Rotsen vormen een pittoresk element bij uitstek in de natuur. Zij kunnen het landschap een groots uitzicht geven, dikwijls met een unieke sublimiteit. Als stille getuigen van de stuiprekkings van de aarde trekken zij ons aan en verbazen ze ons door hun onuitputtelijke variëteit van vormen, afmetingen en kleuren. [...]

Als ze niet sierlijk zijn, dan drukken hun lijnen toch beweging uit, het ongerepte, volume, ongenaakbaarheid, het onvoorziene. Elke artistieke ziel aanschouwt ze vol bewondering.

pp.117-118

"gemeentelijke onderneming", "voor elke burger een uitgebreid gamma van materiële voorzieningen te realiseren."

p.119

"Een coherent parkensysteem, naar het voorbeeld van een aantal trans-Atlantische verwezenlijkingen."

p.121

"...die garant staat voor de veiligheid van de kinderen en voor rust."

"Leef niet zonder horizon, woon ook in 'groene ruimten'"

"...wat toelaat om vrijwel non-stop de stad te doorkruisen."

"De nieuwe toegangswegen, daarin ligt in deze periode van explosieve expansie van de hoofdstad de kans voor Anderlecht."

p.125

"De groene poort van het perifere centrum".

p.134

"De nieuwe maatschappelijke zetel van Glaverbel moet een perfect instrument zijn / opgewaardeerd door de gekozen locatie / schitterend groen kader, gunstig voor de mens."

p.135

"mobielen in de vorm van grote glazen klokken [...] en allerlei vormen van amussante [...] en andere toepassingen van glas".

p.138

"...uit de aarde lijkt op te rijzen"; "...de indruk te wekken van een harmonie die niet bestaat".

p.146

"...het geheel het interessante architecturale complex 'Glaverbel' omkaderend, een gunstig voortek van de Brusselse agglomeratie."

"de demografische uitbreiding met het behoud van groene zones die [...] de schoonheid vormen van deze gebieden aan de rand van het Zoniënwoud"; "...de niet te vermijden noodzaak om in de hoogte te bouwen."

p.151

"Mijn eerste benadering van een tuin is nooit botanisch, maar zuiver abstract. Ik redeneer in termen van volumes, ritmes, texturen, kleurnuances. [...] Pas wanneer de compositie in evenwicht is en de structuur goed in elkaar steekt, wordt alles concreet. Het ontwerp wordt realiteit: dat kubistische volume wordt een gesnoeië buxus of cyclische steen, die soepele vorm wordt een bebloemde liaan, die verticale lijn wordt een oprijzende taxus of minerale zuil, die wigvormige stippellijn op papier wordt sint-janskruid of gebouchardeerde steen, die puntige tekens worden citroenbomen of meidoorns, die wazige massa wordt grassen ..." [C. Rebold]

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Lesecque

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Bruno Campanella,
Anne De Bardzki-Granon,
Odile De Bruyn, Yannik Devos,
Denis Diagre, Paula Dumont,
Eric Hennaut, Valentine Jedwab,
Roger Langohr, Catherine Leclercq,
Géry Leloutre, Isabelle Leroy,
Hubert Lionnez, Michel Louis,
Cristina Marchi, Elena Marinova,
Cristiano Nicosia,
Luc Teper, threetwoshoot,
Brigitte Vander Bruggen,
Ann Voets, Luc Vrijdaghs

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Ubiquis Belgium NV/SA.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Constantin Brodzki, Danielle Scherens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
Afdeling TLSE – Tuin, landschap
en stedelijk ecosysteem,
ARA – Algemeen Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSE – Documentatiecentrum van
Brussel Stedenbouw en Erfgoed
DML – Directie Monumenten
en Landschappen
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
IWONL – Instituut tot Aanmoediging
van het Wetenschappelijk Onderzoek
in Nijverheid en Landbouw
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université Libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/016

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

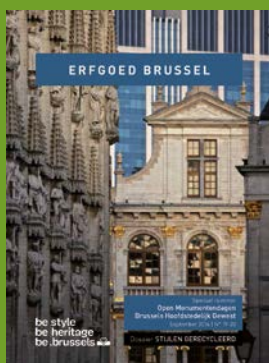
014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

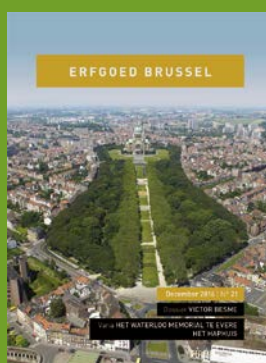
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

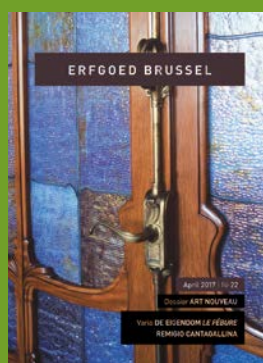
Laatste nummers

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €

ISBN 978-2-87584-144-5